

Миле Ђ. Илић¹
Драженко Л. Јоргић²
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

ГРАЂАНСКО ОБРАЗОВАЊЕ МЛАДИХ И ОДРАСЛИХ ЗА АКТИВНО УЧЕШЋЕ У ФОРМИРАЊУ МЈЕРА ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ

Сажетак: У раду су расвјетљавани чиниоци, садржаји и исходи грађанског образовања и васпитања младих и одраслих за активно учешће у формирању мјера јавне политике. Након апострофирања суштине мјере јавне политике, први пут су идентификоване грађанске компетенције (функционално повезана грађанска знања, вјештине, способности и диспозиције) за креирање, довођење на дневни ред и надгледање имплементације мјере јавне политике. Детаљније су приказане могућности подстицања и јачања тих грађанских компетенција ученика и студената у оквиру етапа и сегмената експлоративно-истраживачког и активизацијско-едукативног *Пројекта грађанин*, почев од избора актуелног проблема јавне политике у друштвеној заједници одређеног нивоа, преко презентације резултата истраживања тог проблема, анализе његових алтернативних рјешења, предлагања друштвено најприхватљивије мјере јавне политике, до креирања и представљања акционог плана њеног усвајања и остваривања, као и до процјене и самоевалуације оспособљености младих и одраслих за активну партиципацију у формирању мјера јавне политике.

Кључне ријечи: грађанско образовање, млади и одрасли, ученици, студенти, мјера јавне политике, грађанске компетенције, Пројекат грађанин.

Увод

Дешава се да постојеће мјере јавне политике нису довољно прилагођене грађанима што доводи до одређених проблема у локалној заједници или шире. Пошто ниједна мјера јавне политике није савршена, односно изискује модификације или тоталне промјене, неопходно је грађанско образовање младих и одраслих за доживотно учешће у креирању мјера јавне политике. Значајну улогу у томе имају основне и средње школе, наставнички факултети, али и родитељи, средства масовних комуникација и цивилно друштво.

Посебан значај у васпитању дјеце и младих за унапређивање мјера јавне политике имају будући наставници. Свакодневни рад у основним и средњим школама, а нарочито у предмету *Демократија и људска права*, с једне стране, и одјељењској заједници, с друге стране, прилике су за континуирано грађанско образовање за активну партиципацију у креирању мјера јавне политике.

¹ ilic50@yahoo.com

² drazenko.jorgic@unibl.rs

На наставничким факултетима студенти се могу у неколико наврата директно и индиректно обучавати за истраживање и формирање мјера јавне политике. Будући педагози, наставници, учитељи и васпитачи то могу да чине кроз предмете *Васпитање за демократију* и *Методика васпитања за демократију* (Грађанско образовање, Методика за грађанско образовање, Едукација за демократију и слични називи), док се на већини наставничких усмјерења то може изводити у оквиру предмета *Педагогија* на садржајима рада одјељењског старјешине. Они наставници који ће предавати предмет *Демократија и људска права* у основним и средњим школама, свакако се могу обучавати у оквиру групе предмета који су уједно и у функцији образовања за учешће у припремању мјера јавне политике.

Операционализована и дјелотворна обука ученика старијег основношколског и средњошколског узраста, студената, односно будућих педагога, наставника, учитеља, васпитача може да се реализује кроз неколико етапа, и то: упознавање са значењем и вриједностима мјера јавне политике, проучавање и истраживање проблема јавне политике, објашњавање проблема јавне политике, анализа постојећих и/или алтернативних мјера јавне политике, предлагање нове мјере јавне политике и акциони план утицаја на власт. Суштина свих ових етапа је да се студенти систематски и поступно обуче како би у будућности методички рационално васпитавали дјецу и младе да утичу на унапређивање мјера јавне политике на свом узрасном нивоу, а и касније током цијелог живота, као одрасле особе и родитељи нових генерација дјеце и младих. Све активности у оквиру ових етапа обично се реализују у виду ученичког и студентског пројекта под разним називима као што су *Пројекат грађанин* или *Ми, народ*. Реализација пројекта се одвија у оквиру шест корака, презентује и аргументује на транспарентан начин у виду четири паноа и пратеће документације за сваки од паноа што све заједно чини један елаборат у виду портфолија.

Суштина мјере јавне политике

Сваки грађанин који би имао неограничене слободе истовремено би нарушавао слободе и осталих грађана. Када се не би ограничавале слободе грађана друштво би често било у стању конфликта, односно настајали би сукоби између различитих схватања слободе једног грађана у односу на слободе других грађана. Очекује се да власт предузима одређене мјере како би заштитила права појединца и чинила опште добро.

Мјере јавне политике су у фокусу свих грана власти: законодавне, извршне и судске. Мјера јавне политике „подразумијева унапријед договорен начин на који наша државна, ентитетска, или локална власт испуњава своје одговорности, као што су заштита права појединаца и промоција добробити свих људи. Законодавна власт је креирала неке мјере јавне политике у форми закона. Друге су у форми правила и прописа које је креирала извршна власт, институција власти која је одговорна за примјену и реализацију закона“ (Rizvanbegović i Jović 2000, str. 5). Најпростије речено мјере јавне политике су поступци јавног дјеловања власти на народ путем закона, правилника и прописа. Једна од најважнијих функција политике односи се на стварање предуслова за примјену постојећих законских прописа, све док се они не измијене одређеном процедуром (Шункић 2001).

Видјели смо да једну мјеру јавне политике представља унапријед договорен начин испуњавања одговорности власти. То није ништа друго него један вид одлуке која је

правно верификована. „Политика није само практична дјелатност са техничким правилом успеха. У овој дјелатности, поред система власти, трага се и за начелима заједничког живота, и идејама о чувању и мијењању људских схватања о правди, слободи, одговорности, закону. Поред власти, политика обликује и људске карактере. Људи политике стварају одлуке са добрим или рђавим посљедицама и отуда се поставља питање одговорности како у избору циљева тако и у коришћењу средстава“ (Аврамовић 2003, стр. 63). Дакле, поједине политичке одлуке могу имати и добру, али и лошу конотацију. С тога, поједине мјере јавне политике, с времена на вријеме, треба критички преиспитивати па и унапређивати допунама и/или измјенама.

Јавност политичког дјеловања позиције у функцији је очувања власти. Међутим, бројне мјере јавне политике нису толико „јавне“, односно проводиве, што представља слабу страну политике позиције. Овакве ситуације искориштава опозиција и нуди „јавно“ народу нове мјере политике своје политичке партије или коалиције. На овај начин рекламира се опозиција и купи поене у предизборним кампањама. „Право на политику и критику политичке власти остварује се у јавности. Критичка функција јавности је од посебног значаја. Влада може више да научи од критике својих противника него од похвала својих ласкаваца“ (Ласки 1937, према Аврамовић 2003, стр. 185). У сталном конфронтирању позиције и опозиције побједиће она мјера јавне политике у којој се препозна корист већине грађана и што је транспарентнија промоција општег добра.

Грађанске компетенције за активно учешће у формирању мјера јавне политике

Компетенција или компетентност (lat. competere – надлежност, тежити за) уопште значи „постојање диспозиције за успјешно обављање неке дјелатности“ (Педагошки лексикон 1996, стр. 242). Главне компетенције су „међусобно повезани, полуфункционални и трансферабилни систем знања, вјештина, увјерења и способности потребних за развој, лично остварење, запослење, друштвено учешће и цјеложивотно учење“ (Шіć 2012, стр. 45). Грађанске компетенције су „очекивани исходи (функционална грађанска знања, вјештине, ставови, увјерења и способности) а њихов интегрални склоп или профил идеалног грађанина је циљ цјелокупног васпитно-образовног процеса и посебно ефикасног грађанског образовања (и васпитања или одгоја)“ (Isto, стр. 45).

Основне међусобно прожете грађанске компетенције за формирање (иницирање, истраживање, креирање, довођење на јавни дневни ред, усвајање, имплементација, надзирање) мјера јавне политике су:

Грађанска знања:

- Поимање мјера јавне политике и њиховог значаја у остваривању права појединаца и промоције заједничког добра,
- Познавање надлежности грана и нивоа власти у припремању, усвајању и провођењу мјера јавне политике,
- Информисаност о функцијама цивилног сектора и улози грађана у формирању мјера јавне политике;

Грађанске вјештине:

- Идентификација, селекција и проучавање кључних проблема јавне политике у друштвеној заједници,

- Примјена истраживачких техника у прикупљању, класификацији, интерпретацији и презентацији података и информација о изабраном проблему јавне политике,
- Анализирање и представљање алтернативних мјера јавне политике,
- Интерактивни избор и образложење приједлога друштвено најприхватљивије мјере јавне политике,
- Креирање и упечатљиво представљање акционог плана довођења на дневни ред (усвајања) и имплементације мјере јавне политике;

Грађанске способности:

- Проналажење алтернативних рјешења јавних проблема (мјера јавне политике) и увјерљивих аргумената за друштвено најоптималнију мјеру јавне политике,
- Откривање и реализовање ефикасних начина довођења на дневни ред припреме, усвајања, имплементације, праћења и унапређивања мјере јавне политике;

Грађанска диспозиција:

- Посвећеност сталном конструктивно-критичком праћењу и дјелотворном унапређивању мјера јавне политике које обезбијеђују права грађана и побољшавају опште или заједничко добро.

Ниво и квалитет перманентног процеса стицања тих грађанских компетенција младих и одраслих зависиће од међузависног дјеловања чинилаца грађанског образовања и васпитања – институција институционалног образовања, породице, друштвене средине, мас-медија и осталих чинилаца, као што су и просвјетне власти, невладине организације, издавачке куће... (Илић 2004, стр. 6). Централну улогу у том процесу имају основне и средње школе и наставнички факултети. Наведене грађанске компетенције ученика и студената развијају се током њиховог учешћа у доношењу одлука о битним питањима васпитно-образовног рада, у оквиру наставе свих предмета и ваннаставних активности (кроскурикуларно), у настави демократије и људских права, те нарочито у оквиру *Пројекта грађанин*, што ће бити експлицирано у идућим поглављима.

Идентификација и истраживање проблема јавне политике

Први корак у програму образовања ученика и студената за учешће у креирању мјера јавне политике, односно у *Пројекту Грађанин* је њихово обучавање за препознавање проблема јавне политике у њиховој заједници. У почетку је битно истаћи са којим се све проблемима сусрећемо данас у многим локалним, регионалним, националним и интернационалним заједницама. Ово је битно како би се млади и одрасли на почетку заинтересовали за проучавање и истраживање проблема јавне политике у њиховим заједницама.

Циљ овог корака је да млади и одрасли (ученици и студенти) са својим колегама, као и са другим особама, размјене оно што већ знају о проблемима у њиховој заједници, па и шире. Ово ће им помоћи да прикупе довољно информација да би могли изабрати један одређени проблем који ће истраживати.

У једном двогодишњем пилот истраживању у периоду од 2002. до 2004. године у школама Републике Србије у првој години извођења програма грађанског образовања, приликом проучавања проблема заједнице, ученици су се углавном опредјељивали за теме из школског живота. Теме су се односиле на: неуређеност и неосвјетљеност школских

дворишта, неопремљеност или непостојање дјечијих игралишта, неосвјетљена или саобраћајно необезбијеђена околина школе, потребе за бољим организовањем простора и времена у школи, опремање школске библиотеке, опремање школског диспанзера, реновирање појединих школских просторија, изградња сале за физичко васпитање, набавка основних средстава за рад у школи, организовање предавања у школама за теме као што су наркоманија, алкохолизам, сексуално образовање, насиље у школи, саобраћајно васпитање (Павловић, Максић и Ђуричић 2004, према Максић и Спасеновић 2005, стр. 153-157). Када су у питању искуства у раду са студентима, наравно да су проблеми нешто другачије природе. Студенти се најчешће опредјељују за проблеме који се тичу студентског живота и рада, запошљавања по завршетку факултета, породичног насиља, наркоманије, бијеле куге и сличних проблема. Истицањем критерија које треба да задовољи мјера јавне политике, наставник помаже младима и одраслима да такве начине рјешавања проблема разликују од стручно-радних обавеза одређених педагошких, друштвених и других институција и организација.

Све ове проблеме, у почетку, ученици и студенти проучавају и истражују у мањим истраживачким групама. На овај начин они подижу ниво личног и групног активизма у уочавању вршњачких проблема, те проблема уже и шире заједнице, па све до глобалних проблема данашње цивилизације. На свом примјеру уче се како да уочавају, рангују и истражују проблеме јавне политике. То практично значи да се обучавају гдје да траже праве информације и како да истражују јавно мњење. У овом кораку усредсређују се на детаљније прикупљање потребних података од релевантних особа или служби (библиотеке, медији, стручњаци, удружења грађана, представници законодавних и управних органа). Уз помоћ наставника и/или сарадника идентификују гдје и од кога могу добити потребне податке и који су адекватни начини за прикупљање информација (позив телефоном, заказивање састанака и разговори, писање захтјева за добијање података и слично). Дакле, ученици или студенти у истраживачким групама на овај начин долазе до информација о томе који су нивои и службе власти одговорни за бављење одабраним проблемом, те какве се мјере подузимају у рјешавању тог питања (Максић и Спасеновић 2005).

Након што су млади и одрасли извјесно вријеме проучавали и истраживали одређене проблеме у локалној заједници или шире, на једном од часова се организује презентација евидентираних проблема. Послије свих презентација гласањем се одлучује (одлуком већине) који ће се проблем даље проучавати и истраживати. Тај изабрани проблем онда ученици једног одјељења или студенти једне студијске групе даље проучавају и истражују. Приликом ових презентација и гласања они развијају критичку свијест о аргументованом и увјерљивом истицању проблема јавне политике, истовремено развијајући вјештине толеранције различитих увјерења, противаргументата, ненасилне комуникације и конструктивно критичког мишљења.

Објашњење, апострофирање и презентација изабраног проблема јавне политике

Након што су се ученици и студенти већином гласова определијелили за најактуелнији проблем јавне политике у њиховој заједници или шире слиједи детаљно објашњење изабраног проблема. Они се дијеле у неколико истраживачких група и настоје

да прикупе што више релевантних информација о изгласаном проблему јавне политике. Обично се истраживачке групе формирају према сличности афинитета при потраживању извора информација. На примјер, одређене групе се фокусирају да само траже информације у школским, универзитетским, градским и народним библиотекама. Остале истраживачке групе се слично фокусирају на један извор информација. Битно је да претходно постоји договор о томе која ће се група фокусирати на одређени извор информација како се не би десило нерационално ангажовање већег броја истраживачких група на истом извору информација.

Поред различитих врста библиотека информације се могу добити и од новинских кућа, професора и наставника који су експерти у датом подручју јавне политике, адвоката, судца, правника, удружења грађана, интересних група, законодавних институција, административних уреда, у јавним документима и електронским путем преко интернета. До одређених информација студенти могу доћи и путем интервјуисања грађана о датом проблему.

Када истраживачке групе заврше прикупљање информација слиједи израда заједничког портфолија. Тај портфолио се састоји од четири паноа и пратеће документације за сваки пано. Величина једног паноа је обично 100 x 75 cm.

На првом пану се што транспарентније објашњава изабрани проблем јавне политике. Од свих прикупљених информација треба издвојити само оне које највише објашњавају дати проблем, па чак и оне проблеме које он директно или индиректно још изазива. За објашњење проблема на овом пану ученици или студенти аплицирају писани сажетак проблема, графички приказ (графикони, табеле, фотографије, карикатуре, новински исјечци, статистички показатељи, и сл.) и попис извора информација. Све остале информације којима објашњавају проблем прилажу у пратећу документацију. Треба нагласити да је израда првог паноа, али и осталих само технички задатак одабране групе ученика или студената. За израду сва четири паноа, односно цијелог портфолија одговорни су сви учесници *Пројекта грађанин*.

Анализа и представљање постојећих и/или алтернативних мјера јавне политике

Поред објашњења изабраног проблема са првог паноа слиједи анализа постојећих и/или алтернативних мјера јавне политике, а резултати се упечатљиво приказују на другом пану. Суштина задатка на другом пану је да се јасно објасне и процјене добре и лоше стране постојећих и/или алтернативних мјера јавне политике. У други дио фасцикле за документацију увршћују се најзначајније информације које су ученици или студенти прикупили и користили приликом проучавања и процјењивања постојеће и алтернативних мјера јавне политике (Rizvanbegović i Jović 2000, str. 32-33).

Наиме, на другом пану се приказују двије или три мјере јавне политике. То могу бити закони, правилници, прописи, уредбе, конвенције, уговори, статuti, и слични документи као мјере јавне политике. Једна од тих мјера јавне политике је постојећа (актуелна). Ако не постоји никаква мјера јавне политике којом се колико-толико рјешава одабрани проблем онда треба приказати двије или три алтернативне мјере јавне политике. Те алтернативне мјере могу бити оне које предлажу различите скупине или особе, или

мјере из других локалних заједница, кантона, ентитета, покрајина, република, па чак и држава.

Као и на првом пану, а што је исти случај и на трећем и четвртном пану, група ученика или студената која представља алтернативне мјере јавне политике на другом пану то чини аплицирањем писаног сажетка о алтернативним мјерама јавне политике, графичким приказом и пописом извора информација који се односе на анализирани постојеће и/или алтернативне мјере јавне политике.

Предлагање и актуелизација нове мјере јавне политике

На трећем пану портфолија, односно *Пројекта грађанин* ученици или студенти се обучавају како да предлажу нову мјеру јавне политике којом би ријешили изабрани проблем у заједници и уче се да на основу већине гласова експлицитно и аргументовано представе нову мјеру јавне политике. Такође се уче критичкој анализи постојеће (или чак будуће) мјере јавне политике.

Предлагање нове мјере јавне политике може да има сљедеће могућности (Rizvanbegović i Jović 2000, str. 34):

- подупирање неке алтернативне мјере јавне политике која је изван њихове заједнице,
- модификовање постојеће мјере јавне политике (допуна и/или измјена чланова и/или ставова неког Закона, Правилника, Уредбе, Конвенције, и сл.) и
- предлагање потпуно нове мјере јавне политике (нови Закон, Правилник, Уредба, Конвенција, и сл.).

Суштина рада на трећем пану јесте да се веома јасно представи та нова мјера јавне политике. Битно је тачно навести које су то промјене (допуне и/или измјене) предложене на постојећој мјери и/или како изгледа нека потпуно нова мјера јавне политике. Неопходно је истаћи усклађеност мјере са Уставом, њене предности и евентуална ограничења и подршку грађана, јавних или приватних интересних скупина, медија и других субјеката којима је ова мјера јако битна. Детаљно објашњење предложене нове мјере јавне политике јасније ће се и рефлектовати на могуће рјешење препознатог проблема у заједници.

Креирање и упечатљиво представљање акционог плана утицаја на власт

Послије доношења нове мјере јавне политике слиједи најтежи четврти корак, а то је акциони план утицаја на власт. Смисао свих активности на четвртном пану је да се осмисле увјерљиви и оправдани *кораџи* како да се власт или нека институција власти увјери да је предложена мјера јавне политике оправдана, односно да ће бити од општег добра за све грађане. Ученици и студенти се на основу искустава на акционом плану уче да планирају кораке утицаја на институције власти како би неку предложену мјеру јавне политике власт прихватила, усвојила и проводила.

У досадашњој пракси унапређивања мјера јавне политике постојала су бројна искуства у основним и средњим школама. Као примјер овдје наводим кораке акционог плана за збрињавање паса луталица које су реализовали ученици из Трстеника. Кораџи њиховог акционог плана били су сљедећи:

1. обраћање кинолошком друштву, ветеринарској служби, ветеринарској инспекцији, представницима локалне самоуправе и осталим грађанима;
2. упућивање захтјева мјесној заједници за реновирање постојећег напуштеног објекта у прихватилиште за псе;
3. акција прикупљања добровољних прилога за реновирање прихватилишта;
4. добровољни рад у случају оснивања прихватилишта;
5. молба ветеринарској служби да се пси хватају успављивањем;
6. приједлог обиљежавања паса приликом вакцинације;
7. пропаганда путем плаката о бољем опхођењу према псима – „Усвојите куцу“;
8. захтјев ветеринарској инспекцији за појачавање казни неодговорним власницима паса;
9. приједлог медијима да више простора посвете упознавању грађана са законом о заштити животиња и
10. изложба разредног портфолија испред градског музеја (Максић и Спасеновић 2005, стр. 163-164).

Из свих десет корака може се уочити сложеност удруживања ученика како би истрајали у својој намјери. Суштинске образовно-васпитне вриједности израде акционог плана су у развијању трајније вриједних грађанских компетенција младих и одраслих, као што су знања о надлежностима институција власти и удружења грађана, вјештини њихове координације, посвећености и упорности у усвајању, имплементацији и надзирању мјере јавне политике у побољшавању заједничког добра у демократском друштву.

Овакав и слични акциони планови неће бити спроводиви ако не постоји развијена међугрупна кохезија у одјељењу ученика. Другачије речено, акциони план није само активност четврте групе ученика или студената, већ свих појединаца из свих група. Четврта група само технички обликује четврти пано и врши селекцију адекватне документације за овај пано. Од првог до четвртог паноа учествују сви ученици или студенти заједно, а за изглед паноа и селекцију адекватне документације по паноима само су формално груписани у четири групе.

Закључак

Грађанско образовање и васпитање дјете, младих и одраслих за активну партиципацију у истраживању, креирању, усвајању и провођењу мјера јавне политике веома је сложен, друштвено и педагошки одговоран посао. Утицати на власт у правцу унапређивања мјера јавне политике није активност која се сама по себи реализује. Побољшавање живота грађана унапређивањем општег добра није могуће без сталног и активног учешћа компетентних грађана у креирању мјера јавне политике. Јачање грађанских компетенција младих и одраслих за такво дјеловање захтијева ангажмане у породици, школи и слободном времену.

Суштина грађанског образовања ученика и студената за унапређивање мјера јавне политике је обезбијеђење непрекидног *кружног тока* васпитних утицаја. То практично значи да школа врши васпитни утицај на дјецу и младе, а касније да они у улогама родитеља наставе васпитне утицаје, али сад заједно са школом на доживотном унапређивању мјера јавне политике.

Једну од битних „карика“ у грађанском образовању и васпитању за унапређивање мјера јавне политике представљају студенти – будући педагози, учитељи, васпитачи и

наставници. Од њихове оспособљености да активизацијски образују ученике и студенте за унапређивање мјера јавне политике зависи даљи васпитни утицај на дјецу и младе (а касније и на будуће родитеље). Одличан модел за учење, проучавање, истраживање и унапређивање мјера јавне политике представља *Пројекат грађанин*. Овај истраживачки пројекат кроз операционализоване кораке садржи инспиративне и инструктивне смјернице ученицима и студентима како идентификовати проблеме у заједници или шире, како истраживати постојеће и/или алтернативне мјере јавне политике, како понудити легитимно рјешење за рјешавање проблема у заједници и којим акционим планом дјеловати на власт да се измјени, допуни и/или усвоји нова мјера јавне политике.

Када се ученици и студенти наставничких факултета стручно-методички оспособе за имплементацију *Пројекта грађанин* сва та њихова искуства модел су како они могу убудуће да обучавају дјецу и младе да стичу грађанска знања, вјештине и способности сталног активног учешћа у унапређивању мјере јавне политике. Од квалитета обуке ученика или студената увелико ће зависити даљи трансгенерацијски утицај дјеце, младих и одраслих (родитеља) на побољшање живота грађана и вјечну хуманистичку тенденцију изграђивања општег добра међу људима.

Литература

- Аврамовић, З. (2003). *Држава и образовање*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Аврамовић, З. (2006). *Апорије образовања за демократију*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Бањац, М., адаптирао (2000). *Образовање за развој и унапређење демократије (приручник за наставнике основне школе од V до VIII разреда)*. Бања Лука: Министарство просвјете РС, Републички педагошки завод, CIVITAS.
- Bitem, D. i Vojl, K. (1997). *Uvod u demokratiju (80 pitanja i odgovora)*. Beograd: Kreativni centar.
- Илић, М. (2004). Унапређивање образовања за демократију и људска права. *Наша школа*, бр. 3-4, стр. 5-32.
- Плић, М. (2012). *Методика грађанског образовања*. Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, CIVITAS БиН, Образовни центар за демократију и људска права.
- Јоргић, Д. (2011). Васпитање за унапређивање мјера јавне политике. У Зборнику *Наука и политика*, Књига 5/2, Посебна издања НАУЧНИ СКУПОВИ, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Пале, стр. 479-487.
- Максић, С. и Спасеновић, В. (2005). Учешће младих у решавању проблема заједнице. У Зборнику *Васпитање младих за демократију*. Београд: Институт за педагошка истраживања, (стр. 150-166).
- Педагошки лексикон* (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Rizvanbegović, F. i Jović, M. I., odobrili (2000). *Mi, narod... PROJEKT GRAĐANIN (priručnik za nastavnike)*. Међународна мрежа грађанског образовања CIVITAS@ Bosne i Hercegovine.
- Шункић, З., адаптирао (2001). *Демократија и људска права (уџбеник за ученике средњих школа)*. Бања Лука: Министарство просвјете РС, Републички педагошки завод, CIVITAS.